

ТЕРМІНОЛОГІЧНА ПАРАДИГМА АВТОБІОГРАФІЧНОГО ЖАНРУ

У статті розглянуто стан української терміносистеми жанру автобіографії з акцентом на її нерозробленості та неузагальненості, запропоновано допоміжні термінологічні утворення, вживані в німецькому літературознавстві, проаналізовано термін "самобіографія" порівняно з "автобіографією" та термін "саможиттєпис" як альтернативу найзагальнішого жанрового поняття до "мемуарів".

Порівняльне дослідження автобіографії слов'янського та германського просторів вимагає термінологічної єдності чи співмірності. Однак недослідженість автобіографічного жанру, зокрема в українському літературознавстві, побутує на тлі його термінологічної примітивності. "Автобіографія", "автобіографічний роман" та плинна "мемуарна література" — такий вузький вибір актуальних понять свідчить про нерозробленість жанру дослідниками* [1]. З іншого боку, самі автобіографи ніколи не опротестовували їх уживаність, не поширюючи свої творчі шукання на позначення жанру. Відтак ми змушені вживати термін "автобіографія" кожного разу, коли формально наявні три компоненти "сам" + "життя" + "пишу" буквального перекладу з грецької. Хоч мова може йти про різні функції такого письма: власне літературний твір, резюме з метою працевлаштування, зізнання у злочині, історія хвороби, curriculum vitae кандидата в президенти тощо. Звісно, не обов'язково до всіх утилітарних автобіографічних ситуацій застосовувати термін "автобіографія", однак те, що такі поняття, як "резюме", "історія хвороби", "curriculum vitae", вважаються кардинально відмінними і не беруться до уваги українськими літературознавцями, також конкретизує обмеженість студій автобіографічного жанру. Отже, відкриття нових обріїв у термінології та теорії автобіографії тісно пов'язані і взаємозалежні. І в добу, коли навіть квитанції з пральні розглядаються як автобіографічні твори [2], українська теоретична думка не обійдеться без інтеграції європейських та американських термінологічних констант одного з найпопулярніших літературних жанрів у читацькому світі.

Німецькомовна теоретична база видається найпридатнішою для зіставлення з українською не в останню чергу з причини гнучкості німецької мови до витворення неологізмів. Альтернативною і рівноправною сусідкою терміна "автобіографія" є "Selbstbiographie". Зайве доводити вживаність цього утворення. Рольф Тарот навіть вказує на те, що воно в німецькій термінологічній практиці увібрало суть жанру ще 1796 р., тобто раніше, ніж термін "автобіографія", появу якого датовано 1809 р. [3: 27]. Перекласти його на українську можна як "самобіографія", і схоже, що не мало б бути правопописних чи семантичних перешкод її приживанню. Однак таке нововведення не здійснено в новітніх довідниках — "Літературознавчий словник-довідник" містить лиш гасло "автобіографія", а в "Лексиконі загального та порівняльного літературознавства" про це явище й зовсім забуто. Звичайно, і німецькі словники літературної науки зосереджуються на "автобіографії" як основному поняттю, від якого всі інші походять, проте і в теоретичних розвідках українських науковців не з'явилася похідна "самобіографія", притому що її поява зумовлена хоча б тавтологічними міркуваннями. Між тим в Україні 2004 року захищено дисертацію на безпосередню тему "Художні мемуари та автобіографічна повість в українській літературі 90-х років" (Г.О. Маслюченко) [4], і хоч цей скупий факт не розвіює загальної недослідженості жанру, але посилює різкість питання про причини й пропозиції пом'якшення його інструментальної закостенілості.

Не єдино тавтологічні міркування, які закономірно не завше актуальні, можуть спонукати до заміни "автобіографії" на "самобіографію". Адже кожен корінь чи префікс у різних мовах мають різні конотації і, відповідно, сприйнятливі до різного навантаження. Як приклад наведемо асоціації термінів із певними автобіографічними мотивами. Їх є багато: підведення балансу, постановка всіх крапок над "і", упорядкування життєвих фактів, самоствердження, самоінтерпретація, самоіфіологізація чи деміфіологізація. В українській літературній практиці усталеним є автобіографічний мотив, зорієнтований на визнання, своєрідну акредитацію в певних соціальних інстанціях. Українська літературна автобіографія здебільшого просякнута утилітарною функцією, що вимагає від твору фактичної достовірності та мінімуму чи повної відсутності фікції. Саме з таким навантаженням асоціюється автобіографія в українській читацькій і, як правило, авторській свідомості. У вітчизняній інтерпретації жанр більшою мірою документальний, ніж літературно-естетичний. Натомість, у німецьких дискурсивних практиках автобіографія є виключно фікціональним жанром, і лиш за такої передумови дискутується пропорція факту та вимислу. У нелітературних відносинах діють уже згадані "резюме" та "curriculum vitae". Останнє без докорів совісті зветься у нас автобіографією, хоч воно ні "життя" як такого, ні "писання" як такого не містить і, зрештою, не конче "самим" пишеться. Що ж до використання терміна "самобіографія", то з його допомогою можна акцентувати на різниці у стосунку до біографії: автобіографом може вважатися той, хто пише автобіографію з метою подання біографічної інформації про власну особу; самобіограф, у свою чергу, сам пише свою біографію, щоб випередити інших біографів. Не сумніваймося, що існують мотиви й для такої акції: адже біографія — це жанр, що також визнає свою умовність і фікційність (див. [5]), і за природою своєю приречений виокремлювати загальнопоширене й узагальнювати окремо наявне [6: 449]. Тому природним є прагнення надати власному життю фікції індивідуального гатунку.

* На тлі термінологічної невикінченості автобіографічного жанру не можна вважати продуктивним і актуальним сприймання його терміносистеми як усталеної і такої, яка потребує лиш огляду, що демонструє Л. Сучкова [1], повністю приймаючи дослідження мемуаристики О. Галича.

Відтак префікс "авто" своїм походженням із спільного європейського витоку надає автобіографічному проекту нейтрального рівня честоловства та провокативності, в той час як "самобіографія" промовисто наголошує на зацікавленості в автобіографічному оформленні біографічного твору. У подібній конотації "автобіографія" дотримується перманентної вимоги достовірності й підтверджуваності фактів і керується певною мірою покірним схилинням перед виразом громадської думки. Самобіографія — це в екстремальному розумінні шантаж, епатаж і провокація читача й критика, а в розумінні нейтральному вона збігається з "автобіографією".

Мабуть, справджується те, що в українській літературі автобіографія не є провідним жанром самопізнання та самопредставлення крізь спогад. Надто велика вага документальності перекреслює масштабні літературні претензії. Важко знайти українського автора, який прагнув би досягнути визнання через автобіографію. Причина цього досить чітко проступає на тлі української історії в європейському контексті: автобіографії як об'ємні літературні проекти з'являються за умов певного суспільного ладу, а саме імперського. Наприклад, наведемо домінуючі розпізнавчі знаки автобіографічної традиції — "Наодинці з собою" Марка Аврелія, "Сповіді" Августина чи Руссо, "Поезія і правда" Гьоте. Інакше кажучи, автобіографія як неприкрите самоствердження можлива лиш у умовах тривалого національного владарювання у формі світської чи релігійної влади. Взвзявши до уваги цікаве спостереження М. Наєнка* [7], видозмінимо наше твердження в тому плані, що рухи естаблшованого суспільного ладу, які, безперечно, теж, поряд із "змінami календарних періодів", можуть спричинити розвиток мемуарних жанрів, у європейській історії не ставлять під сумнів його національного підґрунтя. Зрозуміла історична незмога афішувати українську культуру в окремій особі викликає термін "автобіографічний роман", який, зокрема за ступенем олітературнення фактичного матеріалу, більше нагадує автобіографію західного зразка. Автобіографічному роману взагалі притаманна певна завуальованість автобіографічного суб'єкта, пов'язана із претензією автора на авторитетний епос шляхом створення узагальненого героя, експліцитно відмежованого від авторського начала.

В українській автобіографічній традиції найбільше щоденників та мемуарів. Щоденник є чітким терміном, дискусійним у його випадку є лиш належність до автобіографічної літератури, адже обґрунтованим є віднесення його до передтексту чи претексту [8], який відрізняє від автобіографії як власне тексту (а вслід за О. Забужко — як власне літератури [9: 152]) належність радше до мовлення. Проте на внутрішній специфіці жанру це ніяк не відбивається, і щоденник, мабуть, тому видається жанром одновимірним у виконанні багатьох авторів, що не існує правил щодо цього інтимного твору, який, однак, нерідко призначається до публікації. Контрастом виступає термін "мемуари", яким охрещують усе написане, засноване на спогаді та перманентній увазі до оточення і громадської діяльності, як також і все, що автор не спромігся назвати якимось інакше**. Наприклад, книги спогадів У. Самчука є своєрідною сумішшю, діалогом автобіографії та мемуарів, що підвищує цікавість до них як до твору жанрової метаморфози та коекзистенції. Однак, як правило, мемуари залишаються вірними собі щодо відносної неорганізованості та недозованості змісту. Ю. Безхутрий вказує в цьому плані на новаторство У. Самчука, позаяк письменник орієнтується на широкого читача і намагається догодити особливостям його сприймання [10: 177], а це окреслює характер "Коней" як автобіографічний і відрізняє їх від мемуарної літератури, адресатами котрої є головні побратими чи супротивники по зброї та слову, з її неосмисленим підходом до музи пам'яті.

Усвідомлюючи потребу якомога загальнішого терміна в кожній жанровій парадигмі, пропонуємо "саможиттєпис" як термінологічне утворення, що може охопити як автобіографію, так і мемуари, спогади чи щоденник, звісно, при відповідному синтетичному розумінні. Однак і щодо цього конструкту, нового для українського термінологічного дискурсу, існують передумови заангажованості та тенденційності. Припускаємо, що на впровадження "саможиттєпису" могла б негативно впливати скомпрометованість префікса "само", зокрема завдяки "самолюбу" чи "самодуру"; вплив цих ненаукових конотацій не може бути інтенсивним, але їх причетність до автобіографічного пізнання безперечна. Через це О. Забужко застерігає автобіографів не надто випирати власне Я, якщо вже вони відмовилися від власне фікційного твору, в якому заходи маскування доступніші [9: 154]. "Саможиттєпис" можна вважати перекладом німецького "Selberlebensbeschreibung", як називає свою автобіографію Жан Поль, конкуруючи із Гьоте та висуваючи йому на закид чи приклад свою версію взаємин поезії і правди, натякаючи на надмірну гармонію поміж обома у творі ваймарця.

Варто віддати належне також структуралістському внескові Поля де Мана в теорію автобіографії, згідно з яким остання окремим жанром узагалі не має права вважатись, а відтак термін "автобіографія" позначає лиш структуру письма або читання, більшою чи меншою мірою властиву всім без винятку літературним творам [11]. Погоджуючись із таким додатковим — знаним і активно осмислюваним [12: 7] — наповненням терміна,

* "Літературні жанри загалом не дуже "прив'язуються" до певних епох, але можлива активізація їх саме в певні епохи — факт безперечний. У період суспільних збурень, наприклад, активніше розвиваються поетичні жанри; для прози потрібне (умовно кажучи) життєве затишшя, а зміна календарних періодів (навіть у житті одного письменника) породжує підвищений інтерес до мемуарної літератури" [7:17].

** Або назвав нетиповим, індивідуальним терміном. Про ставлення літературознавців до неологічного бачення термінології авторами красномовно свідчить барвиста плутанина довкола назви автобіографії Ю. Луцького: сам автор нарікає її "Про батька, діда і ще дещо. СПОГАДИ непоштивого, але вдячного нащадка", відчутно звеселяючи читача посеред нудних термінологічних реалій. В. Шевчук надає цій "веселості", сказати б, "цивілізованої" форми у вигляді передмови під назвою "Родинна хроніка Юрія Луцького". О. Забужко, передовсім переймаючись культурністю біографічної постаті автора, зробила вагомий внесок і до автобіографічного виміру, увінчавши видання післясловом "Людина й культура: коментар до одиссеї українського космополіта".

вважаємо, що акцент на його домінуванні чи унікальності залишає поза увагою автобіографію як ретроспективне самоспоглядання особистості із зосередженням на її формуванні з позиції сформованості автобіографа, яку в цьому очевидному значенні можна заперечити лиш спекулятивно. Та й, зрештою, абсолютній фікціональності де Мана, в якій знаходиться місце для писання чи вичитування автобіографічного, можна протиставити не менш спекулятивну абсолютну автобіографічність, у якій фікція є похідною і другорядною (в цьому, мабуть, різняться європейське та українське бачення первнів фікції та факту в літературі). Зайву категоричність дослідника варто компенсувати, з огляду на недоцільність докорінного переосмислення "автобіографії", виваженишими термінами "автоперсонажування" чи "автоінтерпретація", які повною мірою відображають заглибленість твору у досвід творця, дотримуючись необхідної відносності у судженні про діалог між fiction та nonfiction. До цього термінологічного ряду варто ще додати "автотематизм", що лежить в основі так званої символічної автобіографії, яку Г. Грабович досліджував на матеріалі життя і творчості Т. Шевченка та М. Хвильового. Саме життєвий матеріал відіграє у цьому контексті вкрай важливу роль, оскільки автотематизм у випадку, зокрема М. Хвильового, і полягає в інсценізації подій власного життя, так що вони володіють фікціонально не випадковим рівнем організованості ще на нульовому рівні письма.

Термінологічна парадигма автобіографії органічно вплетена в філологічний, філософський, соціологічний, антропологічний метадискурс, а її повноти, гнучкості та збагачення досягають також асоціативним шляхом, на якому автобіографію ототожнюють з універсальними категоріями пізнання та самопізнання. Відтак обґрунтованими можна вважати такі дискурсно-функціональні альтернативи чи доповнення терміна "автобіографія", як сповідь*, виправдання, апологія, омана, Herzensschrift [13] (*письмо серця*), Anthropologie [15] (*антропологія*), persönlicher Mythos [16] (*особистий міф*), Kampfschrift [17] (*письмо битви*), das gerettete Ich [18] (*врятоване Я*), deformierte Lebensbilder [19] (*деформовані образи життя*), Selbstannäherungen [20] (*самозближення*), beschädigtes Leben [21] (*пошкоджене життя*), Fragmentierung der Lebensgeschichte [22] (*фрагментування історії життя*), Ich ohne Gewähr [23] (*Я без гарантії*), De-facement (*знеособлення*), aesthetic Autobiography [24] (*естетична автобіографія*), the self made text [25] (*саморобний текст*) тощо. Але все ж найкращим обґрунтуванням і наповненням терміна є його актуалізація, переосмислення, перетворення, заперечення чи ствердження в рамках конкретної розробки. Українські дослідники автобіографії мають компенсувати невивченість жанру також апробацією і створенням нової термінології, при яких їм найперше варто абстрагуватися від традиційних, часто анахронічних ієрархій, і розпочати тлумачити автобіографічний текст так творчо, як роблять це самі автобіографи. Бо якщо ідеальна теорія роману мала б мати форму роману, то й дослідження автобіографії могло б відзначатися у певному розумінні автобіографічними рисами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Сучкова Л. Термінологічні визначення мемуаристики в польському та українському літературознавстві // Терміносистеми сучасного літературознавства: досвід розробки і проблеми: Науковий семінар / За ред. Р. Гром'яка. — Тернопіль: Редакційно-видавничий відділ ТНПУ, 2006. — С. 206-215.
2. Аллен, Вуди. Записки городского невротика, маленького очкастого еврея, вовремя бросившего писать. — Санкт-Петербург: SYMPOSIUM, 2002.
3. Tarot, Rolf. Die Autobiographie // Prosakunst ohne Erzählen: die Gattungen der nicht-fiktionalen Kunstprosa / hrsg. von K. Weissenberger. — Tübingen: Niemeyer, 1985. — S. 27-44.
4. Маслюченко Г.О. Художні мемуари та автобіографічна повість в українській літературі 90-х років (10.01.01) / Дніпропетр. нац. ун-т. — Д., 2004. — 18 с.
5. Hanuschek, Sven. Elias Canetti: Biographie. — München, Wien: Hanser, 2005.
6. Canetti, Elias. Werke in zehn Bänden. — Band V: Aufzeichnungen 1954-1993. Die Fliegenpein. Nachträge aus Hampstead, 2004.
7. Наєнко М. Мемуари як історія сучасника // Дивослово. — 2003. — № 11. — С. 17-19.
8. Михеев М.Ю. Фактографическая проза, или пред-текст: дневники, записные книжки, "обыденная литература" // Человек. — 2004. — № 2. — С. 133-142.
9. Забужко О. Людина й культура: коментар до одиссеї українського космополіта // Луцький Ю. На перехресті. — Луцьк: Ініціал, 1999. — С. 152-159.
10. Безхутрий Ю. Коні Уласа Самчука: Життя і творчість // Березіль. — 1996. — № 5-6. — С. 164-179.
11. de Man, Paul. Autobiography as De-facement // Modern Language Notes. — 94/5 (1979). — S. 919-930.
12. Wagner-Egelhaaf, Martina. Autobiographie. — Stuttgart: Metzler, 2000.
13. Schneider, Manfred. Die erkaltete Herzensschrift: Der autobiographische Text im 20. Jahrhundert. — München; Wien: Hanser, 1986.
14. Литературный энциклопедический словарь / Под общ. ред. В. Кожевникова, П. Николаева. — М.: Сов. Энциклопедия, 1987.
15. Pfotenhauer, Helmut. Literarische Anthropologie: Selbstbiographien und ihre Geschichte am Leitfaden des Leibes. — Stuttgart: Metzler, 1987.
16. Maillard, Christine. Autobiographie als persönlicher Mythos: C. G. Jungs "Erinnerungen, Träume, Gedanken" // Autobiographien als Zeitzeugen / Manfred Misch (Hg.). — Tübingen: Stauffenburg-Verl., 2001.
17. Knobloch, Hans-Jörg. Eine Autobiographie als Kampfschrift. Heinrich Mann: "Ein Zeitalter wird besichtigt" // Autobiographien als Zeitzeugen / Manfred Misch (Hg.). — Tübingen: Stauffenburg-Verl., 2001.

* Л. Сучкова констатує, що в "Літературному енциклопедичному словнику" [14] саме сповідь подано як найохопніше терміноутворення автобіографічного жанру: "До жанру сповіді належать щоденники, записки, автобіографія, роман у листах, які можуть належати як художній, так і художньо-документальній прозі" [1: 211].

18. Fliedl, Konstanze. Das gerettete Ich. Impressionismus und Autobiographie // Autobiographien in der österreichischen Literatur: von Franz Grillparzer bis Thomas Bernhard / hrsg. von Klaus Amann und Karl Wagner. – Innsbruck; Wien: Studien-Verl., 1998.
19. Friedrich, Hans-Edwin. Deformierte Lebensbilder: Erzählmodelle der Nachkriegsautobiographie (1945-1960). – Tübingen: Niemeyer, 2000.
20. Hinck, Walter. Selbstannäherungen: Autobiographien im 20. Jahrhundert von Elias Canetti bis Marcel Reich-Ranicki. – Düsseldorf; Zürich: Patmos Verl., 2004.
21. Türkis, Wolfgang. Beschädigtes Leben: autobiographische Texte der Gegenwart. – Stuttgart: Metzler, 1990.
22. Wolffheim, Elsbeth. Fragmentierung der Lebensgeschichte. Zu den autobiographischen Aufzeichnungen von Achmatova, Mandelštam, Cvetaeva, Šklovskij und Nabokov // Literaturwissenschaftliches Jahrbuch. – 1993/34. – (Hrsg. von Theodor Berchem). — S. 327-346.
23. Bartsch, Kurt. "Ich ohne Gewähr" – Autobiographisches Schreiben in der österreichischen Literatur der siebziger und achtziger Jahre // Autobiographien als Zeitzeugen / Manfred Misch (Hg.). – Tübingen: Stauffenburg-Verl., 2001.
24. Nalbantian, Suzanne. Aesthetic Autobiography: From Life to Art in Marcel Proust, James Joyce, Virginia Woolf and Anaïs Nin. – Houndmills; Basingstoke; Hampshire; London: Macmillan, 1994.
25. Goodwin, James. Autobiography: the self made text. – Twayne Publishers, 1993.

Матеріал надійшов до редакції 16.03.2006 р.

Цяпа А.Г. Терминологическая парадигма автобиографического жанра.

В статье рассматривается состояние украинской терминосистемы жанра автобиографии в плане ее неразработанности и необобщенности; предлагаются вспомогательные термины, используемые в немецком литературоведении; анализируется термин "самобиография" в сравнении с "автобиографией", а также термин "саможизнеописание" как альтернатива наиболее общего жанрового понятия "мемуары".

Tsyapa A.G. Terminological paradigm of the autobiographical genre.

The article examines the state of the Ukrainian terminological system of autobiography as a literary genre, the former being undeveloped and unclassified. The author suggests alternative terms, traditional for German Literary Studies, and analyses the terms "self biography", "autobiography" and "self writing" as alternative forms of the most general genre notion "memoirs".